

श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय वडनेर,
ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा.

विद्यार्थ्यांकरिता
क्षेत्रीय कार्य

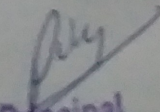
सत्र - २०२२-२०२३

समाजशास्त्र विभाग

ग्रामीण विकास आणि शासकीय योजना :
एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. गणेश एन. बहादे
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)

Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan
Arts College, Wadner

ग्रामीण विकास व शासकीय योजना : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

प्रस्तावना :-

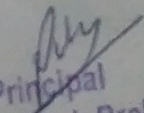
ग्रामीण विकास हा अत्यंत व्यापक आणि विस्तृत अशी संकल्पना आहे. देशातील लोकसंख्येपैकी सत्तर टक्के लोक ग्रामीण भागात राहातात. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर आर्थिक विकासाच्या प्रश्नाकडे विशेष लक्ष देऊ लागले. त्यावेळी अन्नधान्य याचे उत्पन्न वाढविणे अत्यंत महत्वाचे होते. शेती सुधारणे बरोबरच ग्रामीण विकासाच्या समस्ये बाबत काही विचार मांडले. त्यातूनच समूह विकास योजना व राष्ट्रीय विस्तार सेवा या महत्वाच्या योजना विकसित झाल्या. शेती आणि इतर व्यवसाय यांच्या विकासाला गती मिळविण्यासाठी आर्थिक सेवांचे जाळे निर्माण करण्याची गरज आहे. वाहतूक आणि दळणवळणाची साधने, वीज पुरवठा, बाजाराची सोय, तांत्रिक सेवा यांचा विकास करणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक स्वच्छता व आरोग्याच्या सोयी स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची सोय, संडास व गटाराचा अभाव, गावातील रस्ते, दिवाबत्तीची सोयीचा अभाव, शिक्षनाची दुरावस्ता इत्यादी. ग्रामीण विकासाचे हे विविध प्रश्न हातळण्यासाठी सरकारच्या वेगवेगळ्या खात्यामार्फत आखलेल्या योजनांना पंचवार्षिक योजनामध्ये स्थान देण्यात आले. ग्रामीण विकास हे ग्राम विकासाचे एक साधन असून ती एक पद्धती, कार्यक्रम, चळवळ आणि प्रक्रिया आहे. समाजकल्याण उपयुक्त घटक, शिक्षण, शेती विकास, आरोग्य, दळणवळण व आवास इत्यादी घटकाचा समावेश केला जातो. पंचायत राज आणि त्या अंतर्गत येणारे विविध घटक, जवाहर ग्राम समृद्धी योजना, स्वर्ण जयंती ग्रामस्थ रोजगार योजना, रोजगार गॅरंटी योजना, राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल योजना, इंदिरा आवास योजना, समग्र आवास योजना, केंद्र सरकार अंतर्गत ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम, दुष्काळ निर्मूलन कार्यक्रम व भूमी सुधार कार्यक्रम इत्यादी ग्रामीण विकास साधण्यासाठी शासनाने या योजनांची निर्मिती केली आहे. म्हणूनच महाविद्यालयीन परिसरातील गावातील विकास व शासकीय योजना राबविल्या जातात की नाही याचे मूल्यमापन विद्यार्थ्यांनी क्षेत्रीय संशोधनाच्या माध्यमातून केले. महाविद्यालयातील २० विद्यार्थ्यांनी समाजशास्त्र विभागाद्वारे क्षेत्रीय संशोधन कार्य अंतर्गत १०० प्रश्नावलीच्या माध्यमातून भागातील लोकांचे 'ग्रामीण विकास आणि शासकीय योजना' या विषयी प्रश्नावली द्वारे माहिती संकलित करून त्याचे विश्लेषण केले आहे.

ग्रामीण विकासाच्या जे पैलू खऱ्या अर्थाने अतिशय महत्वाचे आहे. त्यांचा विचार या संकल्पनेत केल्याचा आढळतो. वास्तवात या गोष्टी ग्रामीण भागातील लोकांना उपलब्ध होतील का? होत असल्यास किती प्रमाणात होतील. ग्रामीण विकासात किती लोकांचा सहभाग असतो. शासकीय योजना ग्रामीण विकासाला पुरेश्या व पूरक ठरतात काय? कोणकोणत्या कारणामुळे ग्रामविकासाला अडथळे निर्माण होतात आणि त्यातून कोणत्या समस्या निर्माण होतात. असे असंख्य प्रश्न निर्माण होतात. ग्रामीण विकासाचे अनेक कार्यक्रम राबविले जात असून त्याठिकाणी किमान आवश्यक गरजा पूर्ण होतांना दिसत नाही. म्हणून त्याठिकाणी अनेक प्रश्न व समस्या निर्माण होतांना दिसते.

प्रस्तुत क्षेत्रीय संशोधनाकरिता हिंणघाट तालुक्यातील वडणे परिसरातील 'ग्रामीण विकास आणि शासकीय योजना : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन' हा क्षेत्रीय प्रकल्पाचा विषय असून अध्ययनाच्या प्रमुख उद्देशांना लक्षात घेऊन सदर अध्ययनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा याची निवड केली आहे.

क्षेत्रीय प्रकल्पाची उद्दिष्टे -

प्रस्तुत संशोधनात 'ग्रामीण विकास व शासकीय योजना: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन' या क्षेत्रीय प्रकल्पासाठी (विशेष संदर्भ - वडणे परिसरातील ग्रामीण विकास व शासकीय योजना: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन) या विषयाची निवड करण्यात आली आहे. या क्षेत्रीय प्रकल्पाच्या विषयाची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहे.

Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan
Arts College, Wadner

- 1) ग्रामीण विकासाचा अभ्यास करणे.
- 2) ग्रामीण विकासाच्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन विषयाची गृहितके :-

- 1) ग्रामीण भागाचा विकास होत आहे.
- 2) ग्रामीण भागाचा विकासाकरीता विविध योजना राबविल्या जात आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत क्षेत्रीय संशोधन प्रकल्पाकरीता नमूना निवड पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनाकरीता वडणे, येरणगांव, धानोरा, शेकापुर, गांगापूर, पोहणा, बांबर्डा, खापरी, सेलू व कोल्ही इत्यादी गावातील १०० उत्तरदात्यांची निवड करण्यात आली आहे. याकरीता प्राथमिक व दुय्यम साधनाचा अवलंब केला असून मुलाखत, प्रश्नावली, मासिके, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

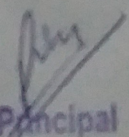
सारणी क्रमांक -१ -स्वतःची जागा, घर, वीज व संडास आहे का.

अनू. क्र.	सोयी सुविधा	एकूण	टक्केवारी
१	होय	८०	८०%
२	नाही	२०	२०%
	एकूण	१००	१००%

वरील सारणीवरून असे लक्षात येते कि, उत्तरदात्यांना 'स्वतःची जागा, घर, वीज व संडास आहे का' असा प्रश्न विचारला असता ८० टक्के उत्तरदात्यांनी 'होय' असे उत्तर दिले तर २० टक्के लोकांजवळ आजही वरील सोयी सुविधांचा अभाव असल्याचे दिसून येते. यावरून हे लक्षात येते कि आजही बरचस्य लोकांजवळ वीज, संडास, स्वतःची जागा व घरांचा अभाव असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्रमांक -२ तुम्ही दारिद्र्य रेषेखाली, राशन कार्ड व मोफत धान्य मिळतात काय.

अनू. क्र.		एकूण	टक्केवारी
१	होय	५२	५२%
२	नाही	२८	२८%
३	सांगता येत नाही	१२	१२%
४	माहिती नाही	०८	०८%
	एकूण	१००	१००%

 Principal
 Shri Saibaba Lok Prabodhan
 Arts College Wadner

बरील सारणीवरून हे स्पष्ट होते की, 'राष्ट्रीय लोकशाली, रास्ता कार्ड व पोषक धान्य विस्तार कार्य' असा प्रश्न विचारला असता 'होय' असे उत्तर ५५%, उत्तरदात्यांनी आण्टी राश्ट्रीय लोकशाली अन्तर्गत रास्ता कार्ड आणि पोषक धान्य विस्तार असे सांगितले तर ३८ टक्के लोकांनी आण्टी राश्ट्रीय लोकशाली अन्तर्गत रास्ता कार्ड असे एक पोषक धान्य विस्तार योजनेचे सांगितले. तर ३० टक्के लोकांना ह्या प्रश्नाचे उत्तर कोणता आहे याची विचार सांगितली नाही असे स्पष्ट होते.

सारणी क्रमांक - ३ तुमच्या गावात पक्का रस्ता, नाली, सार्वजनिक वीज पुरवठा व यज्ञाच्या धान्याची सोय आहे काय.

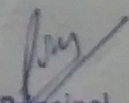
अनु. क्र.	गावातील सोयी	एकूण	टक्केवारी
१	होय	५५	५५ %
२	नाही	३०	३० %
३	कोणता सोय नाही	१२	१२ %
४	माहिती नाही	०३	०३ %
	एकूण	१००	१०० %

बरील सारणीवरून असे लक्षात येते की, उत्तरदात्यांना तुमच्या गावात पक्का रस्ता, नाली, सार्वजनिक वीज पुरवठा व यज्ञाच्या धान्याची सोय आहे काय असा प्रश्न विचारला असता 'होय' असे उत्तर ५५ टक्के लोकांनी दिले तर 'नाही' असे उत्तर देणाऱ्यांचे प्रमाण ३० टक्के आहे याचा अर्थ असा की, आजही गावाचा विकास पूर्णपणे झाला नाही असंच म्हणावे लागेल.

सारणी क्रमांक - ४ तुमच्या गावात कोणकोणत्या आवास योजना राबविल्या जाते.

अनु. क्र.	आवास योजना	एकूण	टक्केवारी
१	इंदिरा आवास योजना	४०	४० %
२	रमाई आवास योजना	३०	३० %
३	शबरी आवास योजना	००	०० %
४	माहिती नाही	३०	३० %
	एकूण	१००	१०० %

बरील सारणीवरून असे निदर्शनास येते की, उत्तरदात्यांना 'तुमच्या गावात कोणकोणत्या आवास योजना राबविल्या जाते असा प्रश्न विचारला असता इंदिरा आणि रमाई आवास योजना राबविल्या जातात असे उत्तर ७० टक्के लोकांनी दिले तर याविषयी काहीच माहिती नाही म्हणणाऱ्यांचे प्रमाण ३० टक्के होते. यावरून हे स्पष्ट होते की, गावातील अनुसूचित जाती, जमाती आणि मागासवर्गीयांना, निराधार व दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या कुटुंबाला या योजनेचा लाभ होतो. या योजनेमुळे गावातील कोणीही बेघर राहणार नाही हा सरकारचा उद्देश असल्याने गावाच्या विकासासाठी वरदान ठरते.

 Principal
 Shri Saibaba Lok Prabodhan
 Arts College, Wadner

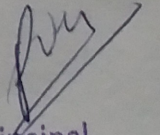
निष्कर्ष :-

ग्रामीण विकासासाठी पायाभूत सोयी सुविधा उपलब्ध करून देखील गरीब व आर्थिकदृष्ट्या मागासवर्गीयांना त्याचा फारसा फायदा झाला नाही. ग्रामीण भागात कुपोषणाची मोठी समस्या आहे जीवसत्त्वाच्या कमतरतेमुळे आरोग्याच्या सोयी, औषधांच्या अभावामुळे ग्रामीण भागातील आरोग्यमान समाधानकारक नाही. शिक्षणही सर्वापर्यंत पोहचले नाही जेवढ्या प्रमाणात दारिद्र्य आहे तेवढ्याच प्रमाणात निरक्षरता आहे. निरक्षरता व अज्ञान यांच्या जोडीला अंधश्रद्धा, रूढी परंपरा, जातीभेद, लिंगभेद यामुळे देखील ग्रामीण विकास संघ व अडचणीची ठरली आहे. वीज पुरवठा, पाणी पुरवठा, शिक्षण, आरोग्याच्या सोयी सुविधा, पक्के रस्ते इत्यादी सोयी सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसल्याने ग्रामीण विकासाला मर्यादा पडतात. ग्रामीण विकासाचे अनेक प्रकल्प, योजना, कार्यक्रम राज्य व केंद्र पातळीवर आपल्या देशात १९५६ पासून राबविले जातात. सामुदायिक विकास कार्यक्रम पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून राबविले जातात. परंतु ग्रामीण विकासाकरिता अनेक अडथळे निर्माण होताना दिसते.

गावाचा विकास हा सरकारद्वारे राबविला जात असला तरी त्यामध्ये गावातील लोकांचा सहभाग असणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागातील जनन क्षमता, जन्म आणि मृत्यू दर, विवाह संस्था, साक्षरता आणि लोकसंख्या इत्यादी महत्त्वाची ठरली जातात. योग्य ग्रामीण विकास साधण्यासाठी कृषी विकास, उद्योजक व सेवा क्षेत्राचा विकास होणे आवश्यक आहे. कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन, पशुपालन, दुग्धपालन, कुटिरोद्योग इत्यादी मार्गाने ग्रामीण विकास घडवून आणता येतो.

संदर्भ सूची -

- १) काराळे गंगाधर, ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टिकोण, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर.
- २) नाडगोंडे गुरुनाथ, ग्रामीण समाजशास्त्र, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- ३) देसाई भालेराव, कृषी अर्थशास्त्र, निराली प्रकाशन, पुणे.
- ४) पाटोळे दा. ना., ग्रामीण समाजशास्त्र व सामुदायिक विकास, मंगेश प्रकाशन नागपूर.

Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan
Arts College, Wadner

श्री साईबाबा लोक प्रबोधन कला महाविद्यालय वडणे, ता. हिंगणघाट, जि. वर्धा.

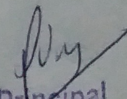
क्षेत्र सर्वे (field work)

समाजशास्त्र विभाग

ग्रामीण विकास आणि शासकीय योजना : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

- १) पूर्ण नाव _____ संपूर्ण पत्ता _____
- २) या गावात तुम्ही किती वर्षांपासून रहात आहे ?
१) ५ वर्ष २) १० वर्ष ३) १५ वर्ष ४) त्यापेक्षा जास्त
- ३) स्वतःची जागा व घर आहे का ?
१) होय २) नाही
- ४) तुमच्याकडे स्वतःचा संडास आहे काय ?
१) होय २) नाही
- ५) स्वतःची बीज आणि सिलेंडर आहे काय ?
१) होय २) नाही
- ६) तुमच कुटुंब दारिद्र्य रेषेखाली आहे का ?
१) होय २) नाही ३) सांगता येत नाही ४) माहिती नाही
- ७) तुमच्याकडे राशन कार्ड आहे का ?
१) होय २) नाही ३) माहित नाही ४) सांगता येत नाही
- ८) असेल तर मोफत धान्य मिळते काय ?
१) होय २) नाही
- ९) तुमच्याकडे आधारकार्ड आहे काय ?
१) होय २) नाही
- १०) आपणास शासकीय योजनांविषयी माहिती आहे काय ?
१) होय २) नाही
- ११) तुमच्या घरासमोर पक्का रस्ता व नाली आहे काय ?
१) होय २) नाही
- १२) तुम्ही रहात आहे त्या ठिकाणी सार्वजनिक वीजेचा पुरवठा आहे का ?
१) होय २) नाही
- १३) सार्वजनिक नळ योजनेतून शुद्ध पाणी पुरवठा होतो काय ?
१) होय २) नाही
- १४) तुमच्या गावात सरकारी शाळा आहे काय ?
१) होय २) नाही
- १५) म. गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना राबविली जाते काय ?
१) होय २) नाही
- १६) तुमच्या गावात आवास (घरकुल) योजना राबविली जाते काय.
१) होय २) नाही
- १७) कोणकोणत्या आवास योजना राबविल्या जातात.
१) इंदिरा आवास योजना २) रमाई आवास योजना ३) शबरी आवास योजना ४) माहिती नाही
- १८) तुम्हाला आवास योजनेचा लाभ मिळाला आहे का.
१) होय २) नाही
- १९) तुमच्या गावात महिला बचतगट आहे का.
१) होय २) नाही
- २०) बचत गटांना शासनाकडून व्यवसायाकरिता काही योजना राबविल्या जातात का.
१) होय २) नाही ३) माहिती नाही

५) विद्यार्थ्यांचे नाव : _____

Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan
Arts College, Wadner

SHRI SAIBABA LOK PRABODHAN KALA MAHAVIDYALAYA WADNER

FIELD WORK

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

RURAL DEVELOPMENT AND GOVERNMENT SCHEME

Sr.no.	Name of Student	Class
1	Nikhita Tukaram Chaudhari N.T. Chaudhari	B.A. III
2	Sachin Vinayak Korse S.V. Korse	B.A. III
3	Ujjwala Suresh Gurunule U. Gurunule	B.A. II
4	Darshana Kisnaji Shivarkar D. Shivarkar	B.A. II
5	Praful Prabhakar Shinde P.P. Shinde	B.A. I
6	Sakshi Babarao Lohkare S.B. Lohkare	B.A. II
7	Pallavi Dilip Pimpalshende P. Pimpalshende	B.A. II
8	Priyanka Ramkrushna Bonde P. Bonde	B.A. I
9	Achal Vitthal Khiratkar A.V. Khiratkar	B.A. I
10	Jayshri Dnyaneshwar Deulakar J.D. Deulakar	B.A. II
11	Swati Indrapal Supare S.I. Supare	B.A. I
12	Samir Sunil Pawar S. Pawar	B.A. I
13	Mayuri Sahebrao Dolaskar M. Dolaskar	B.A. I
14	Jayshri Ghanshyam Chaudhari J.G. Chaudhari	B.A. III
15	Raksha Manohar Wate R.M. Wate	B.A. I
16	Rikki Ramesh Moon R. Moon	B.A. I
17	Ramu Bhojraj Koturkar R.B. Koturkar	B.A. II
18	Chetan Prabhakar Satone C. Satone	B.A. II
19	Resham Khushal Khiratkar R. Khiratkar	B.A. I
20	Ruchita Ravindra Wele R.R. Wele	B.A. II

Principal
Shri Saibaba Lok Prabodhan
Arts College, Wadner